

М.І. Отрош

Д.Ю.Н.,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору. Поставлено завдання вивчити різні аспекти поняття «тоталітаризм» на основі літературних джерел та офіційних документів Святого Престолу.

Ключові слова: *тоталітаризм, джерела з питань тоталітаризму, методологія дослідження тоталітаризму.*

Source Base and Theoretical and Methodological Principles of Research on Overcoming the Totalitarian Legacy in the Post-Soviet Space

The article analyzes the theoretical and methodological foundations of the study of overcoming the totalitarian legacy in the countries of the post-Soviet space. The task is to study various aspects of the concept «totalitarianism», using the literature sources and the official documents of the Holy See.

Keywords: *totalitarianism, sources on totalitarianism, methodology of researching of totalitarianism.*

Логіка наукового дослідження підказує, що вивчення будь-якого об'єкта дослідження слід розпочинати з його категоріальної приналежності. Ще більш виправданим такий підхід буде видаватися у нашому випадку, оскільки категорія «тоталітаризм» є не лише багатограним, але й неоднозначним поняттям у суспільній свідомості різних верств населення, особливо країн пострадянського простору. Цю обставину, на наш погляд, слід завжди мати на увазі при визначенні основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік та вивченні політичних практик і суспіль-

них моделей, спрямованих на подолання тоталітарного спадку СРСР у цих країнах.

У працях з питань тоталітаризму, а це переважно дослідження в рамках соціогуманітарних наук, насамперед політичної філософії, існують різноманітні визначення цього поняття. Узагальнивши їх, можна прийти до такого визначення: «Як політико-правове явище тоталітаризм (франц. *totalitarisme*, італ. *totalitario*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* «весь, цілий, повний»); потім за асоціацією з *autoritario* «тоталітарний») означає такий політичний режим (як сукупність способів та методів здійснення політичної влади), що прагне до повного (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства та особистості». Іншими словами, тоталітаризм як одна з форм функціонування державної влади, що не залежить від державного ладу, характеризується таким політичним устроєм, при якому вся влада зосереджена в руках певної групи людей, яка здійснює повний контроль над усіма сферами життя суспільства при фактичній ліквідації конституційних прав та свобод і спирається на репресії стосовно опозиції. Близьким до поняття «тоталітаризм», але не ідентичним йому, є категорія «авторитаризм» (франц. *autoritarisme*, від лат. *autoritaris* – влада, вплив) – антидемократична система політичної влади, що характеризується зосередженням у руках однієї особи або невеликої групи осіб необмеженої влади, яка спирається на репресії і терор.

Об'єктивно виникнення тоталітаризму зумовлене динамікою індустріального суспільства, яка кардинально вплинула на руйнування структур традиційного суспільства і формування масового суспільства. Суб'єктивні передумови тоталітаризму – соціальне відчуження населення і його прихильність до проектів радикального перевлаштування соціуму, що з'явилися у період між двома світовими війнами. Соціальною базою тоталітаризму стали маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення, найсприйнятливіші до пропаганди адаптованих тоталітаристських доктрин [1, с. 111].

Тоталітаризм розглядається переважно як явище політичного життя ХХ ст. і, перш за все, характеризує такі авторитарні системи державного управління і політичні течії, як нацизм (націонал-соціалізм) і сталінізм. У порівняльній політології тоталітарна модель часто застосовується для описання інших типів автократичного правління, наприклад італійського фашизму. В сучасних умовах окремі риси то-

талітаризму, на думку дослідників цього явища, властиві політичному життю ряду держав з режимом одноособової влади; вони також можуть виявлятися в різноманітних формах у демократичних країнах.

Термін «тоталітаризм» зародився на початку 1920-х рр. для характеристики режиму Б. Муссоліні. Цей термін використовували як прибічники італійського фашизму (Муссоліні та філософ Дж. Джентіле говорили про тоталітаризм фашизму й тоталітарної сутності фашистської держави), так і його критики (ліберальний політичний діяч Дж. Амендола). Концепцію тоталітаризму розвивав у своїй політичній філософії 1930-х рр. К. Шмітт. Після Другої світової війни термін «тоталітаризм» у політичній філософії став вживатися виключно в негативному смислі. К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» (1945 р.) протиставив тоталітаризм ліберальній демократії. Праця Х. Арендт «Витоки тоталітаризму» (1951 р.) сприяла оформленню теорії тоталітаризму, в якій центральне місце було приділено впливу офіційної ідеології, що прагнула пояснити всі аспекти людської діяльності. Тоталітарна модель держави зазнала критики в працях Ж. Желева «Фашизм. Тоталітарна держава» та М. Джиласа «Обличчя тоталітаризму», які видавалися різними виданнями, в тому числі вітчизняними, у другій половині ХХ ст.

У працях К. Фрідріха «Тоталітарна диктатура і автократія» (1965 р., у співавторстві з З. Бжезинським) і «Розвиток теорії та практики тоталітарних режимів» (1969 р.) були сформульовані ознаки тоталітаризму, які вважаються класичними: наявність однієї всеохоплюючої ідеології, на якій побудована політична система суспільства; наявність єдиної партії, як правило, керованої вождем; надзвичайно велика роль державного апарату; контроль держави над усіма сферами суспільного життя; відсутність плюралізму в засобах масової інформації і запровадження жорсткої ідеологічної цензури; виключна роль державної пропаганди, що здійснює маніпуляцію масовою свідомістю населення; масові репресії та терор з боку силових структур; знищення індивідуальних громадянських прав і свобод; централізоване планування економіки [2, с. 1415].

Подальша дискусія навколо концепції тоталітаризму зосередилася на визначенні його основних ознак і на виявленні подальших форм трансформації тоталітаризму в сучасному суспільстві. У цьо-

му контексті особливий внесок у розробку концепції тоталітаризму належить представникам Франкфуртської школи – В. Беньяміну, Т. Адорно, М. Хоркхаймеру, Г. Маркузе, Е. Фромму. У своїй критиці сучасного індустріального суспільства представники цієї школи вважали, що буржуазне класове суспільство перетворилося в монолітну безкласову і тоталітарну систему. Сучасне суспільство технократичне, його свідомість знаходиться під контролем засобів масової інформації та розповсюджуваних ними хибних цінностей, головна з яких – культ споживання. Основна характеристика тоталітаризму в такій концепції – стирання меж між приватним і публічним існуванням.

Негативний досвід тоталітарних суспільств ХХ ст. все виразніше й переконливіше приводив і християн, перш за все католиків, до критики тоталітаризму та схвалення демократії як суспільного устрою, за якого народ істотною мірою є відповідальний за склад і рішення влади та може обмежувати свавілля правителів. Важливу роль в обґрунтуванні зв'язку католицької традиції з демократією відіграв Ж. Марітен, який знайшов у томістській традиції аргументи на користь цього соціально орієнтованого суспільного устрою. Ж. Марітен та деякі інші церковні мислителі запропонували нову політичну філософію, яка лягла в основу християнсько-демократичних партій Європи та Латинської Америки в період після Другої світової війни: демократія – не просто одна з можливих форм управління, а політичний устрій, що найбільш відповідає людській природі та християнським цінностям [3, с. 1590].

У рамках цієї розвідки вбачається доречним розкрити відношення Ватикану до проблеми тоталітаризму, що є мало дослідженим у сучасній історичній науці.

Хоча раніше Ватикан з недовірою ставився до тенденцій демократії в політиці (чому сприяли конкретні політичні обставини європейської історії XVIII–XIX ст.), подібні погляди католицьких мислителів позитивно вплинули на позицію Святого Престолу як керівного органу Католицької церкви щодо демократії, прав і свобод людини та їх юридичного захисту. Отож при розгляді критики тоталітаризму та його проявів у добрій нагоді можуть стати (особливо при аналізі державно-церковних відносин та дотриманні релігійних прав і свобод у певних країнах) праці католицьких мислителів та офіційні документи Святого Престолу, під яким згідно з каноном 361 Кодексу каноніч-

ного права (що являє собою корпус юридичних норм загального та універсального характеру для регулювання діяльності Католицької церкви латинського обряду) 1983 р. розуміється не лише Папа Римський, але також і Державний (Папський) секретаріат та інші установи Римської курії, якщо з самої суті справи або з контексту не впливає інше [4, с. 169]. Таким чином, під терміном «Святий Престол» розуміється у вузькому значенні лише Папа Римський, а в широкому смислі – Папа Римський разом з Римською курією. Остання ніколи не діє за власним правом і за власною ініціативою, а лише від імені Папи Римського, від волі якого в усьому залежить порядок її роботи. За своєю природою Римська курія є знаряддям в руках Папи, і вся її влада впливає з цієї обставини. Римська курія, таким чином, є, по-перше, церковним органом, тому що отримує повноваження від Папи Римського, по-друге, службовим органом, оскільки допомагає служінню Папи Римського, і, по-третє, заступницьким органом, бо діє не за власним правом і за власною ініціативою, а від імені Папи Римського.

Усі юридичні акти Святого Престолу одночасно розглядаються як акти Католицької церкви, що обумовлено специфічною природою взаємозв'язку між цими інститутами та фактичним злиттям їх правових порядків (це впливає з параграфу 1 канону 113 Кодексу канонічного права). Природа і характер взаємодії цих двох суб'єктів – Католицької церкви (як цілого) і Святого Престолу (як частини) такі, що будь-яке право, що визнається за Святим Престолом, одночасно визнається і за Католицькою церквою, і навпаки, будь-яке право, що визнається за Католицькою церквою, одночасно визнається і за Святим Престолом, який є вищим керівним органом цієї церкви і представляє її як суб'єкт міжнародного права на міжнародній арені. Фізичним носієм суверенітету Святого Престолу виступає Папа Римський, який на здійснення своєї верховної влади управління та учительства видає офіційні документи, що згідно з наданими їм характером і формою мають різні найменування. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес становлять соціальні енцикліки (окружні послання) Римських пап, що виражають ставлення Католицької церкви до найбільш важливих проблем суспільства, політики та економіки, а також документи II Ватиканського собору з порушеної проблематики.

Відразу слід зауважити, що Католицька церква нечасто використовує термін «тоталітаризм» у своїх офіційних документах. Разом з тим, загроза поступового становлення тоталітаризму в нових політичних реаліях того типу режиму правління, який виник у XVIII ст. як регулярна абсолютистська держава, з одного боку, чи був сформований Французькою революцією, з іншого боку, була розпізнана Католицькою церквою вже в середині XIX ст. У «Syllabus errorum» (латиною «Перелік помилкових поглядів») – документі, виданому Папою Римським Пієм IX як додаток до енцикліки «Quanta cura» 8 грудня 1864 р., була засуджена теза, яка стверджувала, що «держава, як початок і джерело будь-якого права, користується правом, яке не обмежене жодними рамками» (п. 39) [5, с. 165]. Різка зміна політичної ситуації на початку XX ст. і поява нових державних і суспільно-політичних систем (націонал-соціалізм, комунізм) привела Католицьку церкву до необхідності висловити свою точку зору на природу цих явищ. Опубліковані Папою Пієм XI у березні 1937 р. енцикліки «Divini Redemptoris» [6, с. 65–106] і «Mit brennender Sorge» [7, с. 145–167] були сприйняті як чітке і відкрите засудження тоталітарних режимів та їх ідеологічних систем. Хоча ці енцикліки не містять аналізу політичної природи цих тоталітарних режимів, вони однозначно засуджують укорінену в них ідеологію. Не торкаючись безпосередньо політичних аспектів тоталітаризму, Пій XI характеризує атеїстичний комунізм як «спотворений по суті», у доктрині націонал-соціалізму він засуджує загрозу маніпулювання свідомістю людей за допомогою ідеологічного обману, презирства до самої людської істоти і язичницького прояву культу сили та влади. Це відсторонення від аналізу політичного аспекту тоталітаризму Пій XI пояснив таким чином: «Зараз відбувається битва не політична, вона моральна і релігійна» (енцикліка «Non abbiamo bisogno», 1931 р.) [8, с. 292]. Оскільки тоталітарна держава за визначенням заперечує ідею та владу Бога, ставлячи себе на Його місце, вона не може поважати гідність і права людини.

Даний підхід до критики природи тоталітаризму був розвинутий у документах II Ватиканського собору – в пастирській конституції «Gaudium et spes» [9, с. 447–556] і в декларації про релігійну свободу «Dignitatis humanae» [10, с. 336–351]. Конституція «Gaudium et spes» засуджує як «нелюдські» тоталітарні чи диктаторські форми політичної влади, оскільки вони порушують права людини або громадських

об'єднань (п. 75). Засудження всіх форм тоталітаризму стало однією з головних тем в соціальних документах Папи Іоанна Павла II. В енцикліці «*Centesimus annus*» (1991 р.) [11, с. 793–867] Папа протиставляє тоталітаризм принципу правової держави, в якій «вища влада належить закону, а не свавільству окремих осіб» (п. 44). «Культура і практика тоталітаризму передбачають заперечення Церкви. Якщо держава або партія складуть надто високу думку про себе, ніби вони здатні привести історію до досконалого блага, і поставлять себе вище всіх цінностей, вони не терпітимуть, щоб хто-небудь утверджував об'єктивні критерії добра і зла, що не залежать від волі влади, бо тоді можна було б перевірити їх дії [...]. Ось чому тоталітаризм намагається знищити Церкву чи хоча б підкорити, зробити її зняряддям свого ідеологічного апарату» (п. 45). Цієї ж проблеми торкається у книзі «Церква, екуменізм і політика: Новий досвід в екклезіології» (1987 р.) кардинал Й. Ратцінгер (майбутній Папа Бенедикт XVI). Він охарактеризував ідеологічну державу як тоталітарну. Держава, на його думку, «неминуче стає ідеологізованою, якщо не урівноважується вільним і суспільно визнаним авторитетом совісті. Коли не існує такого роду дуалізму, виникнення тоталітарної системи неминуче» [12, с. 1417].

Більшість праць вищеназваних та інших авторів, які досліджували тоталітаризм, а також офіційні документи Католицької церкви, які торкаються цього політико-правового явища, незважаючи на те, що минуло не одне десятиліття з часу появи на світ деяких з них, і донині не втратили своєї актуальності. Тому й не дивно, що офіційні документи Католицької церкви з порушеної проблематики активно використовуються науковцями (переважно зарубіжними, для вітчизняних в силу різних причин вони й надалі залишаються здебільше *terra incognita*, хоча існує нагальна потреба у введенні їх в науковий обіг) при проведенні відповідних досліджень.

Водночас, при вивченні тоталітаризму та практик подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору не слід, на нашу думку, обмежуватися лише доробком вітчизняних і зарубіжних авторів (які, як нами вже було зауважено, займалися цією проблематикою переважно в рамках соціогуманітарних наук, насамперед політичної філософії). Потрібно також звертатися, на наш погляд, до аналізу нормативно-правової бази названих країн, офіційних документів Святого Престолу, а також укладених цими суб'єктами між-

народного права міжнародних договорів (у тому числі конкордатів), які мають пріоритетне значення порівняно з національним законодавством, акцентуючи при цьому особливу увагу на вивченні адміністративної практики їх застосування, особливо в сфері дотримання прав і свобод людини та громадянина у конкретній країні. Цим питанням і будуть присвячені наші подальші публікації в контексті визначення основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік та адаптації їх позитивного досвіду до потреб України.

Аналіз практик подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору тісно пов'язаний, на нашу думку, з питанням методології, адже визначення предмета дослідження органічно пов'язане з проблемою вибору відповідного інструментарію, засобів і напрямів його пізнання. А вирішення проблеми вибору, в свою чергу, передбачає визначення методології дослідження в цілому та підбір конкретних методів, які б відповідали сутності об'єкта. Як наголошує Д.А. Керімов, методологія є явищем інтегральним, таким, що об'єднує низку компонентів: світорозуміння і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальні та конкретно-наукові методи. Їх не можна зводити до якогось одного компонента без шкоди для інших [13, с. 46]. При цьому, як зауважує Ю.І. Римаренко, методологія є «не просто набір методів або й навіть їх система, а певним чином сформована ідеологія науково-аналітичної роботи, що базується на певних припущеннях, ідейно-теоретичних засадах, ціннісних постулатах, які загалом задають науково-пізнавальний горизонт (парадигму) відношення людини до світу, суб'єкта до об'єкта, що вивчається та змінюється у процесі людської діяльності» [14, с. 157].

Водночас, на думку професора П.М. Рабіновича, при виборі методологічного інструментарію необхідно керуватися трьома постулатами: 1) об'єктивною обумовленістю обраних методів дослідження; 2) необхідністю встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; 3) спроможністю дослідницького методу наближати до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не призводити до приховування, затушовування їх [15, с. 618–619]. При цьому обрані методи повинні являти собою шляхи вивчення, способи пізнання відповід-

них суспільних відносин, засоби отримання про них нових знань та їх логічну класифікацію і згрупування з метою систематизації для подальшого вивчення. Втім, будь-який окремих метод сам по собі не зможе забезпечити досягнення бажаних результатів, потрібно його вміло застосовувати, оскільки істинність результатів дослідження насамперед залежить від правильності обраного дослідником шляху. «Будь-яке дослідження є науковим, якщо воно є істинним, тобто якщо відображає реальність глибоко і повно, точно й адекватно і на цій основі не лише пояснює сьогодення, а й передбачає контури майбутнього...» [13, с. 46].

Отже, заради отримання найбільш достовірних наукових результатів дослідження особливостей демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках слід, на нашу думку, спиратися на відповідний доробок зарубіжних і вітчизняних дослідників (як світських, так і церковних) з цієї проблематики, необхідну нормативно-правову та договірну базу названих вище суб'єктів міжнародного права і застосувати комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів для аналізу суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік протягом останніх 30 років їх незалежного існування з метою використання набутого ними позитивного досвіду для потреб вітчизняного державного будівництва та розбудови громадянського суспільства в Україні.

Використані джерела та література:

1. Горбатенко В. П. Тоталітаризм. *Юридична енциклопедія* : У 6 т. Т. 6. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. С. 111-112.
2. Юдин А. Тоталітаризм. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 4. / Под ред. В.Л. Задворного. Москва: Изд-во Францисканцев, 2011. 1962 с.
3. Горелов А. Демократия. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 1. / Под ред. Григория Цероха OFM Conv. Москва: Изд-во Францисканцев, 2002. 1906 с.
4. Кодекс канонического права. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 620 с.
5. Енцикліка папи Пія IX «Quanta cura» від 8 грудня 1864 року. *Acta Apostolicae Sedis. Roma*, 1867. № 3. Р. 160-167.
6. Енцикліка папи Пія XI «Divini Redemptoris» від 19 березня 1937 року. *Acta Apostolicae Sedis. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana*, 1937. № 29. Р. 65-106.
7. Енцикліка папи Пія XI «Mit brennender Sorge» від 14 березня 1937 року. *Acta Apostolicae Sedis. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana*, 1937. № 29. Р. 145-167.

8. Енцикліка папи Пія XI «Non abbiamo bisogno» від 29 червня 1931 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1931. № 23. P. 285-312.
9. Пастырская Конституція о Церкви в современном мире (Gaudium et spes). *Документи II Ватиканского Собора*. Москва: Paoline. 2004. С. 447-556.
10. Декларация о религиозной свободе (Dignitatis humanae). *Документы II Ватиканского Собора*. Москва: Paoline. 2004. С. 336-351.
11. Енцикліка папи Іоанна Павла II «Centesimus annus» від 1 травня 1991 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1991. № 83. P. 793-867.
12. Юдин А. Тоталитаризм. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 4. / Под ред. В.Л. Задворного. Москва: Изд-во Францисканцев, 2011. 1962 с.
13. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. [2-е изд.]. Москва: Аванта +, 2001. 560 с.
14. Римаренко Ю.І. Теоретичні основи етнодержавознавства. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. Т. 10. Київ: Юрид. Книга, 2005. 944 с.
15. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 3. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2001. 792 с.

А.І. Кудряченко

д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України,

директор

ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»

В.В. Солошенко

к.і.н., доцент,

заступник директора з наукової роботи

ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКУ ДОБУ

Проаналізовані складнощі та успіхи понад тридцятирічного розвитку Азербайджанської Республіки у контексті пострадянських трансформацій, які уможливили не лише подолання викликів та кризових явищ перших років незалежності, а й взяти курс на стійкий соціально-економічний розвиток. В основу цього було покладено стратегію національного лідера Гейдара Алієва щодо консолідації суспільства та зміцнення державних інститутів, подолання сепаратизму і економічних реформ. Окремо розглядається значення припинення воєнного протистояння, збереження і розвитку національної самобутності Азербайджану.